

MAGYAR ÁLLAM ÉS TÁRSADALOM 1956-BAN

1944–45-ben és II. világháború befejeződése utáni néhány évben a magyar társadalom és állam többet változott, mint modernkori történelme során bármelyik más hasonló hosszúságú időszakában.

A társadalmi változások a magyarországi zsidóság kétharmadának megsemmisítésével kezdődtek. A zsidóság társadalmi szerkezetének történelmileg kialakult sajátosságai miatt ez a pusztítás túlnyomórészt a középrétegeket – a polgárságot és az értelmiséget egyaránt –, valamint az ipart, kereskedelmet és a banki szférát irányító gazdasági elitet érintette. Az 1945 után új életet kezdő magyar társadalom demográfiai veszteségének másik nagy komponensét a harcokban életüket veszítő honvédek 300-310 ezer főre becsülhető csoportja alkotta. Feltehető, hogy ők többé-kevésbé egyenlően oszlottak el a különböző társadalmi csoportok között. Ugyanez mondható el a háború 80-100 ezer fős polgári – civil – áldozatairól.

A háborús veszteségekhez 1944–47-ben nagyarányú migráció társult. A visszavonuló német és magyar hadsereggel együtt a magyar politikai és közigazgatási elit, valamint a keresztény középosztály tízezrei hagyták el az országot. Egy részük később visszatért, másik részük Németországban, Kanadában, az Egyesült Államokban és Dél-Amerikában telepedett le. A migrációs veszteséget növelte, hogy a győztes nagyhatalmak akaratával egyezően az új magyar kormány 1946–47-ben több mint 150 ezer német anyanyelvű magyar állampolgárt – főleg birtokos parasztot – telepített ki Németországba. Ezzel egy időben – részben spontán, részben szervezeten – több mint 300 ezer magyar – főleg köztisztviselő, közalkalmazott és egyéb értelmiségi – települt át Magyarországra az 1938 és 1941 között visszakerült, majd 1944–45-ben újra elvesztett területekről. A Csehszlovákiából áttelepített mintegy 100 ezer fő többsége a kitelepített németekhez hasonlóan birtokos paraszt volt. A háború alatti veszteségek és a háború utáni migrációs mozgások következtében 1945 nyarán a KSH mindössze 8,6 millió lakost regisztrált, miközben 1941-ben 9,3 millióan éltek az országban. A hadifoglyok és mások hazatérése következtében ez a szám 1949-re 9,2 millióra nőtt, ám még ez is kevesebb volt mintegy 100 ezerrel az 1941-ben mértnél.¹

---

¹ Valuch Tibor: *Magyarország társadalomtörténete a XX. század második felében*. Bp., 2001, Osiris Kiadó, 30–33.

A demográfiai változások mellett az új hatalom számos gazdasági és gazdaságpolitikai döntése is gyors társadalomalakító hatással járt. Az 1945 tavaszán végrehajtott földreform szinte egyik pillanatról a másikra felszámolta azt a közép- és nagybirtokos osztályt, amely évszázadok óta és még a két világháború között is a magyar társadalom és politika legmeghatározóbb csoportja volt. A kistulajdonnal rendelkező parasztok száma ugyanakkor ugrásszerűen megnőtt. Az 1 holdnál több földdel rendelkező parasztok 1941-ben az összlakosság 23, 1949-ben 39%-ot tették ki. Miközben a parasztság társadalmon belüli aránya nem változott: mindkét időpontban 49% volt. Ehhez járult az ipar államosítása 1946 és 1949 között. Ha a földreform a közép- és nagybirtokosságot számolta fel, ezek az államosítások a közép- és nagypolgárság maradványát fosztották meg létalapjuktól. A kisiparosok és kiskereskedők többsége viszont – legalábbis statisztikai értelemben – megmaradt. Társadalmon belüli arányuk 1949-ben éppúgy 8-9% volt, mint 1941-ben. Mindeme változások együttes hatásaként a kistulajdonosoknak vagy kistermelőknek nevezhető falusi és városi rétegek együttes aránya 27%-ról 47%-ra emelkedett, az érdemleges tulajdon nélküli, úgynevezett bérből élők pedig 61%-ról 49%-ra csökkent. A vagyon- és jövedelemmegoszlás szempontjából széles skálán tagolt két világháború közötti magyar társadalmat tehát egy olyan struktúra váltotta fel, amelyből mindkét szélső pólus, a nagyon gazdagok kis csoportja és a teljes nincstelenséggel küzdő szegények hatalmas tömbje hiányzott. Az új Magyarország jellegadó, domináns rétegei a kistulajdonosok voltak.

Bár néhány tízezer embernél többet nem érintett, mégis igen fontos társadalmi változásnak tartható a régi középosztályhoz tartozó községi tisztségviselők itthon maradt részének felváltása alacsony s főleg munkásszármazású káderekkel. A minisztériumok és az országos hivatalok alkalmazottainak 1945 előtt – a segédhivatalok személyzetét is beszámítva – 45%-a volt munkás, illetve munkásszármazású. 1949-re ez az arány 81%-ra szökött. A munkás és munkásszármazású vezetők túlnyomó többsége kommunista vagy szociáldemokrata, s így 1948-tól az MDP tagja volt. Ám állásuk megtartása reményében a régi közalkalmazottak közül is sokan léptek be az egyik vagy másik munkáspártba, illetve az MDP-be. E két tényező együtt magyarázza, hogy a negyedmillió közalkalmazottnak 1949-ben már 46, s a vezető beosztásúaknak ezen belül 66%-a tartozott az MDP soraiba.

Az 1949 utáni erőltetett ütemű iparosítás következtében az 1950-es évek első felében a magyar társadalom hagyományos foglalkozási struktúrájában újabb radikális átalakulás ment végbe. 1949 és 1953 között a mezőgazdaságban dolgozók száma negyedmillióval csökkent, és arányuk így a keresők 55%-áról 44%-ára esett vissza. Az iparban foglalkoztatottaké ugyanakkor 20%-ról 28%-ra emelkedett. Ez annyit jelent, hogy a lakosság foglalkozásszerkezeti viszonyai öt év alatt többet változtak, mint az azt megelőző két és fél évtizedben együttvéve.

A mezőgazdaságból az iparba irányuló áramlást az 1940-es évek végén kezdődő téveszesítések is ösztönözték. A termelőszövetkezetek száma 1948 és 1953 között kevesebb, mint 500-ról 5000 fölé, a tagok száma pedig 13 ezerről 370 ezerre emelkedett. A parasztság túlnyomó többsége azonban egyelőre ellenállt minden erőszaknak, s az adóemelések, tagosítások és kötelező beszolgáltatások ellenére ragaszkodott magántulajdonához.

Az újjáépítési periódus természetéből következően az egy főre számított nemzeti jövedelem az 1950-es évek elő felében jelentősen nőtt. A nagyon magas beruházási ráfordítások miatt az életszínvonal ugyanakkor nem emelkedett, hanem stagnált, illetve hanyatlott. Az 1950–54-es évek átlagában az egy lakosra jutó fogyasztás 1934–1938-hoz viszonyítva egyedül cukorból nőtt számottevően, a húsa, a tejtermékeké és a tojásé viszont csökkent.

A nemzeti jövedelem fogyasztásra szánt részarányának leszorítása miatt a lakosság jelentős hányada az 1950-es években szegénységben élt. Az akkori szakszervezeti számítások szerint egy felnőtt életfenntartásához 1954-ben 580 forint kellett. A munkás- és alkalmazotti családok negyedében azonban az 500 forintot sem érte el az egy főre jutó jövedelem. A családok harmadában 500 és 700 forint között mozgott a fejenkénti bevétel, 22%-uk esetében 700 és 900 között, s ennél magasabbat csak a családok 20%-a ért el. Az állami alkalmazásban állók – munkások, közalkalmazottak és köztisztviselők – reálbérei a háború utáni mélyponttól kiemelkedve 1948-ra elérték az 1938-as szint 90%-át. Ettől kezdve azonban folyamatosan csökkentek, és 1952-ben már csak 66%-os szinten álltak.

Az általános szegénységben viszont – mint az iménti számok is mutatják – meglehetősen egalitarianizmus érvényesült. Az orvosok – legalábbis hivatalosan – átlagosan 100 forinttal kerestek kevesebbet, mint a vajúrók (1792 forint), s a középiskolai tanárok 9 forinttal kaptak kevesebbet, mint a géplakatosok (1405 forint). A legalacsonyabb béreket a két világháború közötti helyzethez hasonlóan a mezőgazdasági munkások kapták: 1955-ben átlagosan 890 forintot. A munkások és alkalmazottak átlagos reálbéreinek a paraszti gazdálkodók mintegy 80-90%-át, a termelőszövetkezeti tagok 75-80%-át, az állami gazdaságok munkásai 65-75%-át tudták megkeresni.

Az általános szegénység következtében minimálisra csökkent azoknak a köre, akik még mindig felemelkedésnek vagy előrelépésnek tartották ezt a korszakot. Nemcsak az átalakulás és a lefelé nivellálás vesztesei, a régi elit és a középosztály maradéka háborgott magában, ami természetes volt, hanem az „úri világ” kimúlását és a földtulajdon újraelosztását annak idején örömmel fogadó parasztek, valamint az agyonsanyargatott egyéb kistulajdonosok, sőt már az egyszerű munkások körében is egyre nagyobb lett az elkeseredés és az elégedetlenkedés. 1952–53-ban erről több vadsztrájk és úgynevezett izgatási ügy tanúskodott. A rendszer bázisa hovatovább a párhierarchiában, államigazgatásban, hadseregben, gyárakban, termelőszövetkezetekben és állami gazdaságokban vezető pozícióba került munkásokra, kispolgárookra és parasztfiatalokra, az úgynevezett

káderekre, valamint azokra a megtévesztett egyszerű párttagokra szűkült, akik elhitték, hogy az a bizonyos – Rákosi Mátyás által emlegetett – tyúk néhány év múlva tényleg aranytojást fog tojni, és akkor végre valóban Kánaán lesz Magyarországon.²

Nagy Imre 1953–55-ös kormányzása számos ésszerű intézkedést hozott, és a társadalom közérzetét is javította. Az 1955 áprilisa után kibontakozott vissza-rendeződés azonban a negatív tendenciák felerősödését eredményezte. 1956 októbere így egy elszegényedett, csalódott és sok tekintetben perspektíva nélküli magyar társadalmat talált Magyarországon. A forradalom két hete alatt megfogalmazott követelések elég pontosan tükrözték ezt a közhangulatot. A diákok 16 pontjának például – amely az első átfogó követelésrendszer volt – közel harmada tartalmazott gazdasági és szociális óhajokat. Ilyen volt a 7. pont, amely „az egész magyar gazdasági élet átszervezését” követelte a „hazai adottságoknak és egész népünk létérdekeinek szem előtt tartásával”. Vagy a 9. és a 10. pont, amelyek így szóltak: „Követeljük az iparban alkalmazott normák teljes revízióját, a munkások és értelmiségiek bérköveteléseinek sürgős és alapvető rendezését. Kérjük a munkások létminimumának megállapítását”. Illetve „Követeljük a beszolgáltatási rendszer új alapokra fektetését és a termények okszerű felhasználását. Követeljük az egyénileg gazdálkodó parasztok egyenrangú támogatását”. Fontos felfigyelnünk ugyanakkor arra, hogy az 1945-ös földreform vagy az államosítások érvénytelenítése fel sem merült a követelések között.³

A diákok 16 pontjának többsége – reális vagy szimbolikus értelemben – politikai követeléseket tartalmazott. Ezek lényege az 1940-es évek végétől kiépült kommunista típusú totalitarianizmus felszámolása volt. E rendszer legfontosabb ismertetőjegyei – amint arra Carl Schmitt, Hanna Arendt és nyomukban többen rámutattak – az egypártrendszer, a hierarchikusan felépített tömegpártnak alárendelt államélet, az emberi élet minden szféráját szabályozni kívánó ideológia és az egész társadalmat permanens rettegésben tartó terrorrendszer volt. Ez a politikai rendszer nemcsak a „polikráciától” (Schmitt), illetve a poliarchiától (Robert Dahl), vagyis a parlamentáris demokráciától különbözött, amelynek a lényege – mindig és mindenkor – az érdekek és vélemények minden mesterséges korlát nélküli artikulálásának a lehetősége és a politikai hatalomért folytatott szabad verseny intézményes biztosítása. Hanem az ún. autoriter rendszertől is, amelyben a demokráciákra jellemző jogok kisebb-nagyobb mértékben sérülnek, és az érdekérvényesítési mechanizmusok többé vagy kevésbé korlátozottak. Vagyis nemcsak a rövid életű Második Magyar Köztársaság 1945 és 1947 közötti demokratikus kísérletétől jelentett teljes elfordulást, hanem a két világháború

---

² Pető Iván – Szakács Sándor: *A hazai gazdaság négy évtizedének története 1945–85*. I. köt. Bp., 1985., Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 188–235.

³ Közli *Magyar történelmi szöveggyűjtemény 1914–1999*. II. köt. Szerk. Romsics Ignác. Bp., 2000, Osiris, 103–104.

közötti és a dualizmus-kori korlátozott parlamentarizmus hagyományával is szakított.

Ebben a rendszerben elvileg – az 1936-os szovjet alkotmány mintájára született 1949. évi XX. tc. szavai szerint – „minden hatalom a dolgozó népé” volt. Papíron az egyes hatalmi ágak – a törvényhozás, a végrehajtás és a bírászkodás – is elkülönültek. Az országban továbbra is működött parlament és a parlamentnek elvileg felelős kormány, amely az államigazgatást irányította. Mindez azonban – természetesen – csak látszat volt. A valóságban minden hatalom a megmaradt egyetlen párt, a Magyar Dolgozók Pártja, illetve az MDP vezetésének a kezében összpontosult, amely a parlament, a kormány és a helyi közigazgatás működését egyaránt meghatározta és ellenőrizte. És mint minden totalitáriánus államban, a hierarchia csúcán természetesen ott trónolt a legfőbb hatalmat birtokló és ítéleteiben megfellebbezhetetlen Vezér, a mi esetünkben Rákosi Mátyás, aki nemcsak Sztálinnak, hanem Leninnek is a legjobb magyar tanítványa volt. Ő volt az a „fiatal sas”, akit – Illés Béla kiváló emlékezete szerint – a „hatalmas kőszáli sas”, vagyis Lenin „repülni tanított”, és akivel igen meg volt elégedve.⁴

A diktatúrával és céljaival szembeni társadalmi ellenállás elfojtása érdekében a kommunista vezetés egy olyan terrorrendszert épített fel és működtetett, amely példa nélkül állt a magyar történelemben. 1949 és 1953 között az ügyészségek összesen több mint egymillió büntetőeljárás megindítását kezdeményezték, s a bíróságok végül 650 ezer vádirattal foglalkoztak. Ezek közül 390 ezer esetben született elmarasztaló ítélet. 1953-ban, amikor Nagy Imre kormányra lépésével jelentős enyhülés kezdődött, szinte már nem akadt család, amelynek egyik vagy másik tagja ne került volna összeütközésbe a rendőr- vagy államvédelmi hatóságokkal. Az elítéltek egy része börtönökbe, másik részük internáló- vagy munkatáborokba került. Az utóbbiak száma 1953-ra elérte a 100-at. Ezekben több ezer „osztályellenség” törte a követ, bányászta a rezet vagy a szenet, illetve szolgáltatta a segédmunkát a különböző nagy építkezésekhez.

A magyar Gulag lakóin belül külön kategóriát képezett az a 14-15 ezer ember, akiket 1951. május–júliusban minden bűnvádemelés vagy bírósági eljárás nélkül, egyszerű rendészeti határozattal telepítettek ki a fővárosból és a vidéki nagyvárosokból. Ők zömmel a régi elit, illetve a felső középosztály itthon maradt képviselői közül kerültek ki – 6 herceggel, 52 gróffal, 41 báróval, 22 volt miniszterrel és államtitkárral, 85 tábornokkal és 30 gyártulajdonossal soraik között. Ez az intézkedés részben a „horthysta reakcióval” szembeni éberséget és keménységet volt hivatott demonstrálni, részben pedig az új elit lakásigényeinek kielégítését könnyítette meg.

Ismeretes, hogy a rendszer saját politikai bázisát sem kímélte. A munkásmozgalmi – részben kommunista, részben szociáldemokrata – vezetők elleni koncepciók perekben több száz embert börtönöztek be. Közülük sokat halálra

---

⁴ Bihari Mihály: *Magyar politika 1944–2004*. Bp., 2005, Osiris, 91–106.

ítéltek, és 28-at ki is végeztek. A kínzásokba belehaltak, öngyilkosok és a börtönökben elpusztultak együttes száma meghaladta a félszázat.⁵

Mindezek miatt aligha meglepő, hogy a diákok programjának első pontja – a szovjet csapatok hagyják el Magyarországot – után közvetlenül négy olyan követelés következett, amelyek ennek a diktatúrának a lebontására, a terrorrendszer felszámolására és a felelősök megbüntetésére vonatkoztak. Ez a program nem volt antikommunista. A diákok az MDP demokratikus elvek szerinti megújítását követelték, és azt kívánták, hogy az új kormányt Nagy Imre vezesse. Kétségtelen viszont, hogy az 5. pont „általános, egyenlő és titkos választásokat” igényelt „több párt részvételével, új Nemzetgyűlés megválasztása céljából”.⁶ Ez arra utal, hogy a program megfogalmazói politikai szempontból éppen úgy az 1945 és 1947 közötti demokratikus kísérlethez kívántak visszatérni, mint társadalmi és társadalompolitikai szempontból.

Az október végén és november legelején újjáalakult pártok programjai ehhez képest természetesen mutattak kisebb eltéréseket. A feloszlatott MDP helyett megalakított Magyar Szocialista Munkáspárt például a „demokrácia ügye” mellett a „szocializmus ügyének” védelmét is hangsúlyozta, és a „fenyegető ellenforradalom” veszélyére is figyelmeztetett. Hasonló gondolatokat fogalmazott meg a Szociáldemokrata Párt nevében megszólaló Kéthly Anna november 1-jén. Az újjáalakult Kisgazdapárt és Keresztény Demokrata Néppárt programjaiban ilyen aggodalmakkal nem találkozunk. Nagy nyomatékkal szerepelt viszont követeléseik között a „teljes vallási szabadság”, illetve a „szabad vallásoktatás”, valamint a „független” kisipar, kiskereskedelem és a mezőgazdaság egyéni gazdálkodóinak védelme, illetve méltányos kezelésük, végül „az utolsó esztendőök bűnöseinek felelősségre vonása”. Abban viszont valamennyien – bal- és jobboldaliak egyaránt – egyetértettek, hogy a szovjet csapatok hagyják el Magyarországot, legyenek többpárti szabad választások, s hogy az addigi kisajátítások érvényben maradnak. „Gyárat, földet tőkésnek, földbirtokosnak vissza nem adunk” – hangoztatták a kisgazdák, „Biztosítjuk a magántulajdon védelmét, a nagybirtok, bánya- és nagyüzemek kivételével, amelyek továbbra is állami kezelésben maradnak” – írták a kereszténydemokraták.⁷

Közelebbről megvizsgálva még Mindszenty József november 3-ai rádiónyilatkozata sem nagyon tért el ettől az állami és a magántulajdon kombinációjára épülő és többpárti demokráciát vizionáló platformtól. A „bukott rendszer örökösének” felelősségre vonása – egyébként „független és pártatlan magyar bíróság útján” – ugyanis nemcsak nála, hanem már a diákok, majd utóbb a polgári pártok

---

⁵ Uo. 101. Vö. *Államvédelem a Rákosi-korszakban*. Szerk. Gyarmati György. Bp., 2000, Történeti Hivatal. 33–238.; és Kiszely Gábor: *ÁVH. Egy terrorszervezet története*. Bp., 2000, Korona Kiadó.

⁶ *Magyar történeti szöveggyűjtemény*, i.m. II. köt. 103–104.

⁷ Uo. 113–115.

követelései között is szerepelt. Lehetséges, hogy a „bukott rendszer” „egyházi vonalon” való „minden nyomának” felszámolása az egyházi birtokok visszakövetelését is jelentette. Ám ez a beszédben nincs kimondva. Az viszont szerepel, hogy „jogállamban élünk, osztály nélküli társadalomban, demokratikus vívmányokat fejlesztünk, szociális érdekektől helyesen és igazságosan korlátozott magántulajdon alapján állunk”.⁸

Az 1945 előtti állapotok esetleges restaurációja ellen emelte fel szavát Németh László is. „Nagyon fontosnak tartanám – írta november 1-jén megjelent cikkében –, hogy a kormánykoalíció pártjai, de lehetőleg minden párt: közös nyilatkozatot adjon ki, amelyben a szocializmus néhány nagy elve mellett, mint a gyárak állami kézbentartása, bizonyos alacsony (25-40?) holdszám fölötti birtokok vissza nem adása, hitet tennének. Nagyon szép lenne, ha néhány olyan elvben is megegyezhetnének, amely a szocializmus sajátos helyi jellegét is hangsúlyozhatná, mint pl. a munkásság részesedésének kimondása az ipar és kereskedelmi vállalatok vezetésében és jövedelmeiben, vagy a laza-, önkéntes, hegy-községi szövetkezetek támogatása”.⁹

Mindent egybevetve és mérlegelve tehát azt mondhatjuk, hogy az 1956-os forradalom és szabadságharc alaptörekvése az ország függetlenségének visszanyerése és a Második Magyar Köztársaság társadalmi, politikai és szellemi hagyományaihoz való visszatérés volt. Hogy ez a visszatérés azután pontosan hogyan alakult volna, illetve mennyiben és milyen módszerek szerint valósult volna meg, vagy egyáltalán megvalósult volna-e, ha győz a forradalom, azt természetesen nem tudhatjuk. Erre a próbára – akkor – nem kerülhetett sor.

---

⁸ Uo. 134–136.

⁹ Németh László: Pártok és egység. *Új Magyarország*, 1956. nov. 2. Közli 1956 a sajtó tükrében. Szerk. Izsák Lajos, Szabó József. Budapest, 1989, Kossuth. 281.